

TÓTH PÉTER
Görög egyházatyák a Corvinában I.*

„*Sapientiam ac pietatem cum eloquentia*”
Beatus Rhenanus

A 14–15. századi humanizmussal foglalkozó szakirodalom már régóta hangoztatja, hogy a korszak reneszánsz műveltsége nemcsak a klasszikus görög–római antikvitás „újászületését”, újrafelfedezését jelentette, hanem a keresztény ókorra, a későantikvitás keresztény gondolkodóinak, a görög és latin egyházatyák műveire való ráatalálást, rádöbbenést is. A reneszánsz és humanista kultúra ugyanis Petrarcatól egészen Ficinóig vagy Picóig alapvetően vallásos kultúra maradt, s ha szembe is fordult a középkor hagyományos értékrendjével, az többnyire nem az egyházzal vagy a kereszténységgel való szembenállást, hanem csupán a hagyományos, az arisztotelianus filozófiára és logikára épülő skolasztikus teológiával való polémiát jelentette.¹

A reneszánsz-kutatás legújabb irányvonalaik között éppen ezért mind gyakrabban találkozunk a 15. század vége felé egyre határozottabb alakot öltő ún. humanista teológia vizsgálatával, amely az antik filozófia, elsősorban a platonizmus alapjaira építve, az antikvitás és a keresztény ókor legfontosabb szövegeit integrálva egy megújult keresztény világlátást hirdetett.² Ez az új keresztény gondolkodás, mint erről Huszti József és nyomában már mások is írtak, a 15. század végén Magyarországon is erőteljesen érezte hatását. A kor legfontosabb gondolkodói ugyanis szinte kivétel nélkül szoros kapcsolatban álltak Mátyás humanista udvarával, s az újabb és újabb neki ajánlott és küldött humanista művek révén az új eszmék és

* A tanulmány a K75693 számú „Corvina Graeca” OTKA pályázat keretében készült.

¹ A reneszánsz vallási arculatáról többek között lásd: BUCK, August: *Der Rückgriff des Renaissance-Humanismus auf die Patristik*. In: *Festschrift Walter von Wartburg zum 80. Geburtstag*. 1. Hg. Kurt BAIDINGER. Tübingen, 1968. 153–175.; STINGER, Charles: *Italian Renaissance Learning and the Church Fathers*. In: *The reception of the Church Fathers in the West: From the Carolingians to the Maurists*. Ed. Irena BACKUS. Leiden, 1997. Brill, 473–510.; CORTESI, Mariarosa: *Tradizioni patristiche nell’Umanesimo*. Firenze, 2000. Edizioni Del Galluzzo; ill. RITÓÓK-SZALAY, Ágnes: *Der Humanismus in Ungarn zur Zeit von Matthias Corvinus*. In: *Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*. Ed.: Winfried EBERHARD und Alfred A. STRNAD. Köln–Weimar–Wien, 1996. 157–171.

² Legújabbán lásd: EDELHEIT, Amos: *Ficino, Pico and Savonarola: The Evolution of Humanist Theology 1461/2–1498*. Leiden, 2008. Brill.

az őket közvetítő, hozzájuk kapcsolódó könyvek szinte azonnal megérkeztek Budára is.³

Ez a még a nemzetközi kutatásban is viszonylag újnak számító, a humanizmus és a reneszánsz keresztény alapjait és a teológia új irányait feltáró megközelítési mód a hazai kutatásban eddig csak viszonylag elszigetelten volt jelen. Ez azért is érdekes, mert a *Bibliotheca Corviniana* állományával, összetételével foglalkozó kutatók általában rendre megemlítik, hogy a könyvtár egyáltalán nem csak a görög–római klasszikusok szövegeinek reprezentatív másolatait tartalmazta, hanem számos más, elsősorban egyházi jellegű, főleg patrisztikus, s kisebb részben skolasztikus és liturgikus jellegű szövegek is megvoltak benne. E keresztény, elsősorban patrisztikus jellegű munkák jelenlétére és a könyvtár szerkezetében betöltött szerepével azonban – a Didymus-korvina kimerítő értelmezésének kivételével⁴ – mindeddig nem foglalkoztak behatóan. Jóllehet a kötetek tartalmának, azaz a korabeli olvasói igények pontos ismeretének fényében pedig talán nagyobb biztonsággal próbálkozhatunk meg a könyvtár állományának rekonstruálásával is, s választ találhatunk a megmaradt gyűjteményben érezhető különböző tendenciák, egyenetlenségek kérdésére is.

A következőkben tehát a Corvina e kissé elhanyagolt „másik felének”, a könyvtár patrisztikus anyagának, illetve annak is egy kisebb részlete, a görög egyházatyák Mátyás könyvtárához köthető műveinek áttekintésére és a könyvtár koncepciójában betöltött szerepének értelmezésére teszünk kísérletet.

A görög egyházatyák művei két formában voltak jelen a Corvinában. Elsősorban a művek különböző latin fordításai révén, ám ezek mellett a korabeli beszámolók szerint igen jelentős lehetett a könyvtárban a görög nyelvű kódexek jelenléte is, amelyek között – mint majd látni fogjuk – számos patrisztikus szöveg is képviseltette magát.

E két csoport közül először a görög egyházatyák latin fordításait vesszük számba. Egyrészt azért, mert a latin nyelvű korvinák csoportjának azonosítása sokkal biztosabb alapokon nyugszik, mint a görög kódexeké. Másrészt mert a latin fordítások vizsgálata segítségünkre lehet abban is, hogy a latin és a görög anyag egymáshoz való viszonyát feltérképezhessük, s ennek fényében jobban megérthessük a görög kódexek összetételét is, s választ találjunk arra a kérdésre, vajon mi és miért volt meg görögül is a könyvtárban, s így talán tisztázható lesz néhány ma még bizonytalan besorolású darab problémája is.

³ HUSZTI József: *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*. = Minerva 1924. 153–222; 1925. 41–76. ill. KULCSÁR Péter: *Az újplatonizmus Magyarországon*. = ItK 1983. 1–3. sz. 41–47., valamint JANKOVITS László: *Janus Pannonius filozófiai alapműveltségéről*. In: JANKOVITS László–KECSKEMÉTI Gábor: *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*. Pécs, 1998. 25–35.

⁴ PÓCS Dániel: *Holy Spirit in the Library. The Frontispiece of the Didymus Corvina and Neoplatonic Theology at the Court of King Matthias Corvinus*. = *Acta Historiae Artium* (41.) 1999/2000. 63–212.

I. Görög egyházatyák és humanista kultúra

A görög nyelvű keresztény irodalom a kezdetektől fogva igen nagy szerepet játszott a latin kereszténység történetében. A bibliai perikópákat, a zsoltárokat és egyéb ószövetségi könyveket is először görögből fordították le latinra, s kezdetben a római liturgia is görögül vagy legalábbis két nyelven folyt, s természetesen igen korán megjelentek a görögből készült egyéb fordítások is. Ez a folyamat azután a 4–5. század fordulóján, Jeromos és Rufinus fordítói tevékenységében érte el egyik csúcspontját, akik a görög keresztény irodalom olyan alaplátványait jelentették meg latinul, mint Órigenész legfontosabb írásai, Didümosz, Nagy Szent Vazul vagy Teológus Gergely művei.⁵

A későbbiekben azonban a görög egyházatyák műveinek latin fordításai többnyire valamely határozott egyháztörténeti vagy személyes impulzus hatására készültek. A legfontosabb ilyen hatást természetesen a különböző az egyház egészét érintő eretnenségek megjelenése, illetve az ezeket tárgyaló zsinatok jelentették, amelyek anyagát, illetve a hozzájuk kapcsolódó legfontosabb dogmatikus iratokat sok esetben igen hamar lefordították latinra is. Ennek az időszaknak, a 6. század elejének legfontosabb fordítói, Dionysius Exiguus, Rusticus, Facundus, illetve a különösen termékeny és határozott koncepcióval dolgozó Cassiodorus azonban a zsinati és dogmatikus irodalom mellett számos exegetikai és hagiográfiai művet is átültettek latinra.⁶ A későbbiekben ez a típusú tudatos válogatás mindinkább háttérbe szorult, s a latin fordítások között egyre nagyobb lett a személyes indíttatásra lefordított szövegek száma, amelyek többnyire egy-egy fordító vagy megrendelő személyes élményének hatására keletkeztek, mint például egy-egy külföldi utazás nyomán lefordított különböző szentéletrajzok vagy aszketikus művek fordításai.⁷

A középkor folyamán latinul is hozzáférhető görög patrisztikus anyag tehát – talán a zsinatokhoz kapcsolódó teológiai irodalom és néhány korai, főleg Jeromos vagy Rufinus által készített fordítás kivételével – elég esetleges és hézagos volt,

⁵ Minderről újabban lásd: NORELLI, Enrico: *Greek Culture Accessible to the Latins: Rufinus of Aquileia and His Translations*. In: MORESCHINI, Claudio: *Early Christian Greek and Latin literature: a literary history*. 2. Peabody, MA 2005. Hendrickson, 321–329. Ill. a máig használatos nagy összegző munkát: COURCELLE, Pierre: *Les lettres grecques en Occident. De Macrobe à Cassiodore*. Paris, 1943. E. de Boccard.

⁶ Dionysius Exiguus a II. Konstantinápolyi zsinat dogmatikai vitáinak előestéjén készítette el az I–II–III Egyetemes Zsinat aktáinak latin szövegét. Rusticus ezt a munkát folytatta a Khalkeidóni (V. Egyetemes) Zsinat aktáival, Facundus pedig az VI. Egyetemes zsinat a Justinianus-féle *Három fejezet* vitája kacsán készített fordításokat. Minderről lásd BERSCHIN, Walter: *Greek Letters and the Latin Middle Ages: from Jerome to Nicholas of Cusa*. Washington, D. C. 1988. Catholic University of America Press, 67–69.

⁷ Lásd minderről GOUNELLE, Rémi: *Traductions de textes hagiographiques et apocryphes latins en grec*. = *Apocrypha* (16.) 2005. 35–73. ill. a hagiográfia vonatkozásában TÓTH Péter: *Szent Demeter, Magyarország elfeledett védőszentje*. Bp. 2007. Balassi, 76–82.

így a középkori latin kereszténység viszonylag keveset tudott a görög nyelvű keresztény irodalomról.

A görög patrisztikához való e meglehetősen távolságtartó viszony azonban a reneszánsz idején, elsősorban a 15. század elejétől gyökeres változáson megy keresztül, s a humanisták szemében a görög–római antikvitás szerzőivel együtt a késő ókor keresztény gondolkodói által írott latin és görög művek is nagyon felértékelődnek. A humanizmusnak az egyházatyák műveihez fűződő megújuló kapcsolatában, s ennek nyomán a humanista patrisztikus fordítások történetében is láthatóan három fontos korszakot különböztethetünk meg.⁸

Az első, a 14. század végétől a Firenzei Zsinatig tartó időszakot továbbra is nagyfokú személyesség, ám ezúttal egy új, megváltozott jellegű szubjektivitás jellemzi. A 14–15. század fordulójának humanistái a késő ókor keresztény íróiban elsősorban keresztény filozófusokat láttak, akiknek sikerült az, amivel ők maguk eddig csupán próbálkoztak: össze tudták egyeztetni a klasszikus görög–római műveltséget a kereszténység értékrendjével. Éppen ezért új módon kezdték olvasni az egyházatyák műveit, a nagy latin atyák, Ágoston, Jeromos és Ambrus s nyomukban a görög atyák már meglevő latin fordításai már nem csupán nagy tekintélyű ‘auctoritas’-ok voltak, hanem – a korszellemnek megfelelően – elkezdték őket „retorikusan” olvasni. A művek a korábbi kivonatok, ‘sententiae’ és ‘dicta’ helyett egészükben lettek érdekesekek mint művészi alkotások.⁹ Így vették elő a feledés homályából a 15. században szintén „reneszánszát” élő Lactantiust vagy a sajátos latinsága miatt sokat csodált Tertullianust.¹⁰

A retorikusság mellett azonban egy másik igen fontos dimenzióra is rátaláltak az atyák műveiben: felfedezték bennük a személyességet. Az egyházatyák írásai már nemcsak az egyház tanításának megkérdőjelezhetetlen tekintéllyel rendelkező hordozói voltak, hanem a művelt, ám hívő ember személyes vívódásainak, harcainak hangja, amely épp e személyes hangvételnél és retorikusságnál köszönhetően az ember legmagasztosabb vonására, a szabad akaratra tudott hatni, s így

⁸ Minderről lásd STINGER, Charles: *Italian Renaissance Learning... i. h.* (1. jegyzet) 481–499.

⁹ A retorika jelentőségéről a 15. századi humanizmusban lásd: MONFASANI, John: *Humanism and Rhetoric*. In: *Renaissance Humanism: Foundations, Forms and Legacy*. III. Philadelphia, 1988. 171–235, ill. a ‘theologia rhetoricá’-val kapcsolatban: TRINKAUS, Charles: *Themes for a Renaissance Anthropolgy*. In: *The Scope of Renaissance Humanism*. Ann Arbor, 1983. University of Michigan Press, 364–403: 385–396.

¹⁰ Lactantius és Tertullianus humanista recepciójáról lásd: STINGER, Charles: *Humanism and the Church Fathers: Ambrogio Traversari (1386–1439) and Christian Antiquity in the Italian Renaissance*. Albany, 1977. State University of New York Press, 113–124. Tertullianus szerepéről részletesen ír. PETITMENGIN, Pierre: *Tertullien entre la fin du XIIe et le début du XVIe siècle*. In: *Padri Greci e Latini a confronto: Atti del Convegno di studi della Società Internazionale per lo Studio del Medioevo Latino*. Ed. Mariarosa CORTESI. Firenze, 2004. SISMEL, 63–88.

vezette őt Istenhez.¹¹ Ennek eredménye lett a nagy egyházatyák levelei iránti humanista kultusz, s ekkor jelentek meg Jeromos, Ágoston,¹² illetve később a nagy görög atyák, Nagy Szent Vazul vagy Nüsszai Gergely leveleit tartalmazó gyűjtemények.¹³ Ugyanennek a személyes tendenciának eredményeképpen születtek meg a 15. század elején a különböző alkalmakra készült patrisztikus fordítások vigasztalásul, intésül vagy gratulációképpen.¹⁴

A patrisztikus irodalomra való rácsodálkozás azután fokozatosan az arisztotelészi logikára épülő és a humanisták által a Szentírás szövegétől és a misztikus istenélménytől mind távolabb érzett skolasztikus teológiával való szembefordulássá változott,¹⁵ amellyel szemben az egyházatyák személyes, szentírási ihletettséggű szövegeit sorakoztatták fel. Így kerültek elő a kolostori könyvtárak mélyéről Órigenész homiliáinak rég elfelejtett latin fordításai s születtek meg később Aranyszájú Szent János evangéliumi homiliáinak és az apostoli levelekhez írott kommentárjainak első latin fordításai a 15. század húszas éveiben.¹⁶

A „rácsodálkozás” és a számtalan alkalmi fordítás azonban további mélyreható változásokat hozott. Megindult a latin és görög nyelvű patrisztikus kéziratok gyűj-

¹¹ STINGER, *Italian Renaissance Learning...*, i. h. (1. jegyzet) 479–481 és RICE, Eugene F.: *The Humanist Idea of Christian Antiquity: Lefèvre d'Étaples and his Circle*. = *Studies in the Renaissance* (9.) 1962. 126–160.

¹² Jeromos humanista kultuszáról lásd: MCMANAMON, John M.: *Pier Paolo Vergerio (the Elder) and the Beginnings of the Humanist Cult of Jerome*. = *The Catholic Historical Review* (71.) 1985. 353–371.

¹³ Nüsszai Gergely leveleinek reneszánsz fordításairól lásd: *Catalogus translationum et commentariorum. Medieval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*. 5. Washington DC. 1986. 26–27.

¹⁴ Így például Ambrogio Traversari, aki különböző személyes megfontolásokból fordította latinra Nazianzoszi Szent Gergely *De obitu patris* (GEERARD, Maurice: *Clavis Patrum Graecorum*. II. Turnhout, 1974. Brepols, Nr. 3010/18/, a továbbiakban: CPG) című művét, amelyet az apját nemrég eltemető Alonzo de Cartagenának ajánlott, illetve Gergely *De pace* (CPG 3010/6; 23, 22/) című három beszédét, amelyet Francesco Pizolpasso († 1443) milánói érseknek készített. Illetve Traversari Palladius *Dialogus de vita Johannis Chrysostommi* c. munkáját (CPG 6037) is lefordította, amelyet IV. Jenő pápának küldött vigasztalásul a nehézségekben. Minderről lásd STRINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) 147–150.

¹⁵ Minderről részletesen ír Salvatore Camporeale Lorenzo Valla teológiája kapcsán: CAMPOREALE, Salvatore I.: *Renaissance Humanism and the Origins of Humanist Theology*. In: *Humanity and Divinity in Renaissance and Reformation*. Edd.: John W O'MALLEY, Thomas IZBICKI, Gerald CHRISTIANSON. Leiden, 1993. Brill, 101–124., lásd még TRINKAUS, Charles: *Lorenzo Valla on the Problem of Speaking about the Trinity*. = *Journal of the History of Ideas* (57.) 1996. 27–53.

¹⁶ A humanisták és a skolasztika viszonyáról lásd: TRINKAUS, Charles: *Italian Humanism and Scholastic Theology*. In: RABIL, Albert: *Renaissance Humanism: Foundations, Forms, and Legacy*, 3, Philadelphia, 1988. 327–348. Órigenész reneszánsz megítéléséről lásd: WIND, Edgar: *The Revival of Origen*. In: MINER, Dorothy: *Studies in Art and Literature for Belle da Costa Greene*. Princeton, 1954. 412–424., ill. a második részben az Órigenész-korvina kapcsán. Az Aranyszájú művei közül ekkor készülnek el a Titusz, Timóteus és Philemon-levelekhez írott homiliák latin fordításai, vö. STRINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) 151–153.

tése, s az újabb és újabb felfedezések másolása és latinra fordítása.¹⁷ Ennek nyomán egyre határozottabban kialakult az egyház történetének tudata: a különböző zsinati gyűjtemények tanulmányozása és fordítása során ugyanis megdöbbenéssel vették tudomásul, hogy az egyház dogmatikus tanítása határozott fejlődés eredménye, mely az egyetemes zsinatok teológiai vitái során formálódott. Ekkor ismerték fel, hogy a dogmatikai kérdésekben nemcsak az egyházi tekintély, hanem a korabeli források, egyháztörténetek, zsinati jegyzőkönyvek és a kortárs egyházatyák művei a legmértvadből források.¹⁸

Ennél is fontosabb azonban, hogy e 20–30 év során létrejött egy, a görög patrisztikát szakértő módon értő és fordító szellemi elit, amely azonban a Firenzei Zsinat összehívásáig többnyire csupán saját szellemi kalandozásaihoz igazodva fordítgatott. A zsinat 1438. január 8-i megnyitásával azonban ezt a szellemi potenciált egy határozott egyházpolitikai cél: a görög és latin egyház uniójának szolgálatába állították.

Az 1438–39 között ülésező Ferrara–Firenzei Zsinat tehát a görög patrisztikához való nyugati viszony új korszakát jelenti. A török előrenyomulás által tárgyalóasztalhoz kényszerített bizánci egyháziak és a latin teológusok első megbeszéléseinek egyik fontos eredménye az a rádöbbenés volt, hogy a két fél valójában elbeszél egymás mellett.¹⁹ A görögök ugyanis képtelenek voltak megérteni a nyugatiak arisztotelési logikára épülő skolasztikus teológiáját, míg a latinok nem tudtak mit kezdeni a görögök hagyomány-központúságával, és az egyházatyák tanításához való hűség állandó hangoztatásával, amelynek eredményeképpen a keleti érvelés nem állt másból, mint különböző, a latinok állításait cáfoló egyházjogi és patrisztikus idézetek és részletek felsorakoztatásából.²⁰

¹⁷ Lásd erről: SABBADINI, Roberto: *Le scoperte dei codici Latini et Greci ne' secoli XIV et XV*. Firenze, 1905. G. C. Sansoni, 48–71, ill. STINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) passim. Ill. újabban CORTESI, Mariaros: *Umanisti alla ricerca dei Padri greci*. In: *Umanesimo e Padri della Chiesa. Manoscritti e incunaboli di testi patristici da Francesco Petrarca al primo Cinquecento*. Firenze, 1997. Biblioteca Medicea–Laurenziana a cura di S. GENTILE, Milano. 63–75.

¹⁸ Minderről Traversari egyháztörténeti tanulmányai kapcsán Stinger írt részletesen, lásd STINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) 136–138.

¹⁹ A török hódítás szerepéről a bizánciak zsinaton történő részvételéről lásd: TSIRPANLIS, Constantine: *Mark Eugenicus and the Council of Florence: a Historical Re-evaluation of his Personality*. Thessalonica, 1974. Kentron Vyzantinon Ereunon, 27–29.

²⁰ A két fél teljesen eltérő érvelésmódjáról jól tájékoztat az egyik részvevő, Szilvesztrosz Szüropulosz, aki emlékirataiban leírja, hogy az egyik grúz küldött a latinok érvelésére állítólag a következőket mondta: „Miért Arisztotelész, Arisztotelész? Arisztotelész nem jó. Mire megkérdezték tőle: Akkor mi a jó? Mire a grúz azt válaszolta: Szent Péter, Szent Vazul, Teológus Gergely, az Aranyszájú – de nem Arisztotelész, Arisztotelész.” Vö. *Les mémoires du grand ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438–1439)*. Paris, 1971. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 464. Minderről részletesen lásd: WARE, Kallistos: *Scholasticism and Orthodoxy: Theological Method as a Factor in the Schism*. = *Eastern Churches Review* (5.) 1973. 16–27.

A két fél közül – annak ellenére, hogy görög oldalról korábban már többen is megpróbálták a latin skolasztika érveit görög nyelven tolmácsolni, megérteni és megértetni²¹ – mégis a nyugati fél volt az, amely célratörően és pragmatikusan felismerte, mit kell tennie céljai elérése érdekében. Giuliano Cesarini bíboros már a dogmatikai viták megkezdése előtt a következőt írta a kor legnevesebb görög patrisztikai szakértőjének, Ambrogio Traversarinak.

Tisztségedre és kötelességedre kérlek, jöjj ide azonnal, mert jelenléted bizony rendkívül szükséges. Félek ugyanis, hogy ügyünk nagy kárt szenved, ha nem vagy jelen. Próbálj szerezni Firenzében egy, a VII. Egyetemes Zsinat aktáit tartalmazó másik kódexet, mert ha ez egyezik a mi könyvünkkel, nagy erőt adhat érveinknek. Hozd magaddal összes görög kódexedet, Niccoliót és másokéit is, mindent, ami kapcsolatban áll a vita kérdéseivel Hitvallás ágazatainak különbségével... Főleg azokat, amiket ez a Kalekasz emleget, s amelyeket már fel is jegyeztél magadnak. Hozd magaddal Cirill Thesaurusát is. A szállítási költségre ne legyen gondod, mert a Mediciekkal elintéztük, hogy minden könyvet küldjenek ide, amit csak szükségesnek találasz. Felejtsd el a kamalduliakat és rendi reformot és jöjj. Siess, mert Krisztus hite a tét...²²

A levélből jól látható, hogy a bíboros azonnal felismerte, hogy a győzelemhez a görögök nyelvén kell beszélnie, s a hagyomány, az egyházatyák, elsősorban a görög atyák tekintélyét kell latba vetnie, s Traversari megérkezésével valóban el is kezdődött a „filológiai hadviselés”.

A görög és latin egyház közötti, akkor már csaknem fél évszázados szakadás egyik legfontosabb okának a Hitvallás Szentlélekre vonatkozó ágazatának eltérő megfogalmazását tekintették, a görög egyház ugyanis a Nikaia-Konstantinápolyi hitvallásra hivatkozva azt tanítja, a Szentlélek „az Atyától ered”, míg Nyugaton a mondatot a Karoling kor óta a Filioque-vel kibővítve, „az Atyától és a Fiútól

²¹ Több görög fordítás is készült például Aquinói Tamás és Anzelm műveiből, sőt íródtak ezeket cáfoló görög nyelvű traktátusok is. Vö. minderről: KARPOZILOS, Apostolos: *Thomas Aquinas and the Byzantine East (De essentia et operatione)*. = *Ekklesiastikos Pharos* (52.) 1970. 129–147; KIANKA, Frances: *Demetrius Cydones and Thomas Aquinas*. = *Byzantion* (52.) 1982. 164–186. Ezek azonban mindvégig elszigetelt próbálkozások maradtak, s csak igen kevesen voltak kíváncsiak a latinok érvrendszerének részleteire.

²² Epist. XXIV. 5. MEHUS, Lorenzo: *Ambrosii Traversarii Generalis Camaldulensium Aliorumque Ad Ipsum, Et Ad Alios De Eodem Ambrosio Latinae Epistolae*. Romae, 1759. Ex Typographio Caesareo, 66. „Rogo pro honore tuo, et debito statim venias huc: quia in verbo veritatis praesentia tua est supra modum necessaria: et timeo quod res istae patientur magnum praeeiudicium, nisi adsis. Vide si posses habere Florentiae aliquam VII Synodum, quia, si concordaret cure libro nostro, esset nobis ad magnum robur. Ferte vobiscum omnia illa volumina graeca tam vestra, quam Nicolai, vel alterius, quae tangunt istos differentiarum articulos, et praesertim volumina illa, quae allegat ille Kaleka, quae alias descripsisti in una schedula. Portes inter alia librum Thesaurorum Cyrilli. Nihil tibi constabit vectura; quia ordinatum est cum Banco de Medicis quod libros per te ei assignandos statim huc mittat. Dimitte Camaldulum, et totum Ordinem, et veni: propra propter fidem Christi.” Vö. STRINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) 212–213.

származik” formában vallják.²³ A görögök ezért eretnekséggel az ősi hitvallás meghamisításával vádolták a latinokat, míg azok az egyházatyák tekintélyével próbálták igazolni, hogy a nyugati Hitvallás voltaképpen egyszerű megszővegezése annak, amit az egyházatyák mindig is tanítottak.²⁴ A latinok célja tehát az volt, hogy minél több olyan – lehetőleg görög – patrisztikus szöveghelyet találjanak, ami azt bizonyítja, hogy a Szentlélek a „Fiútól is” származik. Ennek érdekében Traversari minden eddigi szakértelmére és tapasztalatára szükség volt.

Az eredmény nem is maradt el, néhány hét múlva megkezdődtek a tárgyalások. Traversari egy Ciprusi Szent Epiphanosztól és egy Nagy Szent Vazul Eunómiosz ellen írott művéből származó szöveghellyel igyekezett megvédeni a latinok tanítását.²⁵ A görög küldöttség vezetője, Efezusi Márk püspök erre csupán annyit válaszolt, hogy a Traversari által idézett szöveghelyeket a nyugatiak meghamisították. Erre mindkét fél elkezdte a művek görög kódexének felkutatását, mindketten igyekeztek olyan – lehetőleg minél régebbi – kéziratot találni, amely saját igazukat támasztotta alá. Furcsamód a görög küldöttség, amely a Konstantinápolyban fellelhető összes Nagy Szent Vazul-kéziratot begyűjtötte, megdöbbenéssel tapasztalta, hogy azok nagy része, főleg a régebbi kódexek a latinok olvasatát támogatja.²⁶ Mindezek után a zsinat szinte állandó eseménye volt, hogy az idézett görög és latin

²³ A vita történetéről újabban lásd: GEMEINHARDT, Peter: *Die Filioque-Kontroverse zwischen Ost- und Westkirche im Frühmittelalter*. Berlin, New York, 2002. Walter de Gruyter. ill. a 13. századtól PAPADAKIS, Aristeides: *Crisis in Byzantium: the Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283–1289)*. New York, 1983. Fordham University Press.

²⁴ A görögök ugyanis arra hivatkoztak, hogy a III. (Efezusi) Egyetemes zsinat megtiltotta, hogy a Hitvalláshoz bárki bármit is hozzátegyen, s a latinok ezt a kánont megszegték. A latinok azonban egy olyan – feltehetőleg nem eredeti – dokumentumot szegeztek ezzel szembe, amely szerint a Hitvallás kiegészítését már az I. (Nikaiai) Egyetemes Zsinat is megtiltotta, amelyet azonban a II. (Konstantinápolyi) Egyetemes Zsinat a Hitvallás átszővegzésével nyilvánvalóan „megszegett”. Erre az évrre a görögök azután többet nem tudtak érdemben reagálni. Minderről részletesen lásd: ERICKSSON, John H.: *Filioque and the Fathers at the Council of Florence*. In: *The Challenge of our Past: Studies in Orthodox Canon Law and Church History*. Crestwood, NY, 1991. St Vladimir’s Seminary Press, 157–169. Magáról a nikaiai hitvallás megváltoztathatlanságáról tudósító levélről, amelyet a kutatás nagyjából 362-re datál, lásd: TETZ, Martin: *Zur Theologie des Markell von Ankyra I.* = *Zeitschrift für Kirchengeschichte* (75.) 1964. 217–270: 232–235.

²⁵ Az ülés részletes bemutatását lásd: GILL, Joseph: *The Council of Florence*. Cambridge, 1959. University Press, 194–200.

²⁶ A szöveg olvasatával – épp e rendkívül éles vita miatt – azóta már többen is foglalkoztak, s kiderítették, hogy a Vazul-szöveghagyományban két kézirat-család létezik, egyik a több kéziratot magába foglaló a latinok érveit támogatja, míg a másik, a kisebb csoport a görögökét (vö. LOHN, L.: *Doctrina S. Basilii M. de processionibus divinarum personarum.* = *Gregorianum* (10.) 1929. 329–364, 461–500. Ám a szöveg korai szír fordítása furcsamód mégis a görögök olvasatát támasztja alá. Minderről lásd: VAN PARYS, M.: *Quelques remarques a propos d’un texte controversé de Saint Basile au Concile de Florence.* = *Irenikon* (40.) 1967. 6–14.

szöveghelyeket az eredeti kéziratokból nyilvánosan is közszemlére tették a firenzei Santa Croce templom sekrestyéjében.²⁷

Traversari lázas erőfeszítéseinek eredményeképpen 1439 márciusára elkészült egy, a latinok érveit támogató, minden eddiginél terjedelmesebb patrisztikus idézet-gyűjtemény, amely a szöveghelyeket görögül és latinul egyaránt tartalmazta.²⁸ A szövegeket a tárgyalások akkori vezetője Giovanni Montenero ismertette a görögökkel 1439. március 23-án, a zsinat utolsó ülésén. A patrisztikus idézeteket minden esetben görögül is bemutatták, s maga Traversari olvasta fel őket, aminek következtében a beszéd csaknem nyolc órán keresztül tartott.²⁹ Az eredmény tökéletes diadal volt, a görög küldöttség, az előljáró Efezusi Márk és néhány társa kivételével meghajolt az érvek előtt, s az uniós deklarációt 1439. július 6-án alá is írták. A latinok sikeréről a görög küldöttség egyik kulcsembere, a később katolizált és bíborossá lett Bészarión a következőképp számolt be:

Nemcsak a nyugati atyák szövegeit idézték, hanem számos keletiét is... s mi nem tudtunk válaszolni, csak azt mondtuk, romlottak a szövegek, s a latinok meghamisították őket. Saját Epiphánioszunkat tették elénk, mondván, hogy ő számos helyen egyértelműen azt állítja, a Szentlélek az Atyától és a Fiútól származik: mi azt mondtuk a hely romlott. Felolvasták a Nagy Szent Vazul Eunomiosz elleni művéből vett idézetet: szerintünk ez is interpolált volt. Nyugati szentek szavait idézték: minden válaszuk annyi volt: ez is romlott. Napokon keresztül tanácskoztunk, mit feleljünk, de semmi jó érvet nem találtunk.³⁰

Még ha e beszámoló, melyben Bészarión saját katolizálását próbálja igazolni, nem is mentes a torzításoktól, nyilvánvaló, hogy a tárgyalások középpontjában a görög atyák művei álltak. Nem csoda tehát, hogy a zsinat lezárulta után, amely korántsem jelentette, hogy a görög egyház „be- vagy összeolvadt” volna Rómával, egyre másra jelentek meg az idézett művek teljes latin fordításai.

Cesarini bíboros egy évvel az előbb idézett levele után, még a zsinat ülésézése idején arra kérte Traversarit, hogy

Hagyj el minden más munkát, s minden figyelmedet a görög könyvek fordítására fordítsd éjjel és nappal. Felettébb hasznos lenne, ha le tudnád fordítani Vazul *Eunomiosz ellen* írott könyvének egészét. Te is tudod jól, milyen fontos és kegyes munka ez... Ezért, óh nemes atyám, kérlek fordítsd le Vazul művét mihamarabb, késlekedés nélkül.³¹

²⁷ STRINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) 219.

²⁸ Firenze: Biblioteca Nazionale Laurenziana: Con. Soppr. 603, vö. ORTIZ DE URBINA, Ignatio: *Un codice fiorentino di raccolte patristiche.* = *Orientalia Christiana Periodica* (4.) 1938. 423–440.

²⁹ A beszéd szövegét lásd: GIUSTINIANI, Octavio: *Acta sacri Oecumenici Concilii Florentini.* Roma, 1638. Sac. Congr. de Fide Propaganda. 269–281. Angol nyelvű bemutatása: GILL, Joseph: *The Council of Florence.* Cambridge, 1959. University Press. 217–223.

³⁰ *De Spiritus sancti processione ad Alexium Lascarim:* PG 161, 358.

³¹ Epist. XXIV. 6. MEHUS: i. m. (22. jegyzet) 66. col. 977: *Opus est ut cunctis aliis negotiis indicas ferias et solum graecis transferendis voluminibus diebus ac noctibus totus incumbas. Supra modum prodesset, si haberemus ex integro Basilii Contra Eunomium translatum. Nosti, optime quam hoc sit necessarium et pium opus... Quare, optime pater, transfer sine mora Basilium ipsum.*

Traversari azonban, aki a zsinat lezárása után nem sokkal meghalt, már nem készíthette el a munkát, így az csak 1442-ben jelent meg latinul Trapezuntiosz fordításában.³² Trapezuntiosz nem sokkal ezután Alexandriai Szent Cirill a zsinaton szintén nagyon gyakran idézett *Thesaurus de Sancta Trinitate* című művének latin verzióját is elkészítette.³³

Traversari már közvetlenül a zsinat megnyitása előtt elkészítette az egyik legfontosabb szöveg, Areopagita Dénes művei, az ún. *Corpus Dionysiacum* latin fordítását is, melynek megjelenése azonban ekkorra már a diadalt ünneplő pápai hatalom propagandájának szolgálatában állt. A dénesi egyetemben (monaszban) koncentráldó mennyei hierarchia földi képét, az egyházi hierarchiát ugyanis a pápaság saját magára, Róma primátusára értelmezte.³⁴ Ugyancsak a primátus gondolatának jegyében születtek meg a különböző görög Mózes-életrajzok, Nüsszai Gergely (CPG 3159), illetve az Alexandriai Philón Mózesről írott traktátusának latin fordításai is.³⁵ A pápaság ugyanis a szakrális hatalmat az Izráel feletti tényleges politikai hatalommal egyesítő Mózes képében szintén önmagát látta.³⁶ Ezek után mintegy az intellektuális hódítás jeleként egymást érték a különböző nagy volumenű fordítási munkák, s elkészült Aranyszájú Szent János Újszövetség-kommentárjai nagy részének, Eusebiosz *Praeparatio Evangelicá*jánk és számos más mű első latin fordítása.³⁷

A legérdekesebb azonban talán épp a reneszánsznak a patrisztikus örökséghez fűződő viszonyában jelentkező harmadik korszaka, amely egyrészt a Firenzei Zsinat teológiai vitái, illetve az azok nyomán megszületett új fordítások eredményeként egy új, keresztény filozófiát hoz létre, amelynek a pogány, elsősorban platonikus örökség mellett épp az egyházatyák, különösen Areopagita Dénes és Origenész jelentik egyik legfontosabb alapját. Ez a filozófia már a firenzei zsinaton kimerült szentháromságtani kifejezésekkel írja le az emberi lélek természetét, s annak felemelkedését, s az Istenséggel való egyesülését már a dénesi hierarchia rendszerében képzelel el, s leírásához a nemrégiben megismert görög misztikus írók, elsősorban

³² Trapezuntiosz azonban meghagyta azokat a részeket, amelyeket Traversari már lefordított, s csak kiegészítette a latin szöveget. Minderről lásd: BACKUS, Irena: *Deux traductions latines du De Spiritu Sancto de saint Basile. L'inédit de Georges de Trébizonde (1442–1467?) comparé à la version d'Erasmus (1532)*. = *Revue des Etudes Augustiniennes* (31.) 1985. 258–269.

³³ A latin fordításról lásd CHARLIER, N.: *Le Thesaurus de Trinitate de S. Cyrille d'Alexandre*. = *Revue d'histoire ecclésiastique* (45.) 1950. 25–81: 47–49.

³⁴ Minderről lásd: MONFASANI, John: *Pseudo-Dionysius the Areopagite in Mid-Quattrocento Rome*. In: *Supplementum Festivum. Studies in Honor of Paul Oskar Kristeller*. Edd.: John HANKINS, John MONFASANI, F. PURNELL. Binghamton, NY. 1987. *Medieval & Renaissance Texts & Studies*, 189–219. STINGER, Charles: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) 190–191.

³⁵ Philón Mózes-életrajzát Lilius Tifernas (1417–1486) fordította latinra 1479-ben, s IV. Sixtusnak ajánlotta, vö. JAITNER-HAHNER, Ursula: *Humanismus in Umbrien und Rom: Lilius Tifernas, Kanzler und Gelehrter des Quattrocento. I*. Baden Baden: Valentin Koerner. 1993. 144.

³⁶ STINGER, Charles: *The Renaissance in Rome*. Indiana University Press, 1998. 214–215.

³⁷ *Uo.*, 167–170.

Lépcsős Szent János képeit és metaforáit használja.³⁸ Egyik legfontosabb témája pedig az ember méltósága, a teremtett világ egészében betöltött szerepe lesz, amelynek kifejtéséhez, megvilágításához a Teremtés könyvének, különösen pedig az ember „kép és hasonlatosság” szerinti teremtésének értelmezéséből indul ki, s éppen ezért erősen támaszkodik a patrisztikus Genézis-kommentárookra.³⁹

Az „újjászületett” vagy újrafelfedezett görög egyházatyák tehát a 15. század hetvenes-nyolcvanas éveitől kezdve újra fokozottan előtérbe kerülnek, ekkor azonban már nem, mint a keresztény retorika és filozófia legkiválóbb művelői vagy az eretnekellenes viták legfontosabb fegyverei, hanem mint egy új filozófiai rendszer tanúságtevői és legitimálói.

Nagyjából tehát ez az a pont: a Firenzei Zsinat után induló fordítási hullám és a humanista teológia megjelenésének periódusa, ahol Mátyás könyvtárépítő tevékenysége belekapcsolódik a görög patrisztika európai, elsősorban itáliai újrafelfedezésének tendenciáiba.

A következőkben tehát a fentiekben ismertetett előzmények fényében megpróbáljuk értelmezni a Corvina patrisztikus darabjait, s meghatározni a fennmaradt darabok helyét az európai, illetve itáliai szellemi kontextusban. A vizsgálatok során a fennmaradt hiteles korvinák Madas Edit-féle listájából indulunk ki,⁴⁰ s az elemzést kizárólag egyetlen olyan darabra terjesztjük ki, amely ebben nem szerepel. Egy valaha Varsóban őrzött kódexre, amely egészen biztosan valódi korvina volt, ám 1944-ben a Varsói Nemzeti Könyvtár több ezer értékes kéziratával együtt elpusztult.

³⁸ Az új humanista teológia részletes tárgyalására itt nem vállalkozhattam, csupán utalok Pócs Dániel ezzel kapcsolatos érdekes fejtegetéseire (PÓCS: *i. h.* (4. jegyzet), 158–166), illetve az egyházatyák és az aszketikus irodalom felhasználása szempontjából: LACKNER, Dennis F.: *The Camaldolese Academy: Ambrosio Traversari, Marsilio Ficino and the Christian Platonic Tradition*. In: *Marsilio Ficino: His Theology, His Philosophy, His Legacy*. Leiden, 2002. Brill. 15–44. Lépcsős Szent János művének jelentőségéről lásd a második részt a Didymus-kódexszel kapcsolatban.

³⁹ A Genézis könyvének, illetve ezen belül az ember istenképiségének jelentőségéről a reneszánszban lásd: TRINKAUS, Charles: *In Our Image and Likeness: Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought*. I. London: Constable. 1970. xiii–xxvii. III. O’MALLEY, John: *Praise and Blame in Renaissance Rome*. Durham, 1979. Duke University Press. 130–137. III. Pico *Heptaplus* című műve kapcsán a második részben az Órigenész-korvina kapcsán.

⁴⁰ MADAS, Edit: *La Bibliotheca Corviniana et ses corvinas „authentiques”*. In: *Matthias Corvin. Les bibliothèques princières et la genèse de l’État moderne*. Édd.: Jean-François MAILLARD, István MONOK, Donatella NEBBIAI. Bp. 2009. OSZK. 35–80. <http://mek.oszk.hu/07400/07400/>

PÉTER TÓTH

Greek Church Fathers in the Bibliotheca Corvina of King Matthias of Hungary I.

The fourteenth and fifteenth century renaissance, as it is more and more highlighted in post-modern scholarship, brought not only the „rebirth” of classical Greco-Roman tradition, but also the revisiting and re-finding of the Christian Antiquity. This resulted in a deeper study of the works of the great Christian authors of 4th-7th century concentrating on their original Latin and Greek texts and contexts. In sharp contrast with the medieval practice, for the humanists Church Fathers were not only important theological authorities of the past, but authors whose works are interesting sources of the erudition, thought and struggles of the fathers who undoubtedly managed to create balance between the pagan Greco-Roman tradition and Christianity. The rediscovery of the church fathers in Italy has started in fourteenth century Italy and had a very interesting history consisting of various stages which stand in close connection with the most important events of the evolution of renaissance thought.

The library of King Matthias of Hungary, which apparently kept up with the flourishing ideologies of the Italian renaissance, was also deeply influenced by this renewing interest towards the works of the church fathers. As it is often stressed in the scholarship of the Corvina, the patristic material has played a very important role in the formation of the library of Matthias, and beside classical authors, contemporary humanist writers and historiographers, the works of the Latin and also of the Greek church fathers constituted a considerable part of the famous humanist library in Buda. Contemporary descriptions of the holdings of the Corvinian Library always stressed how rich Matthias’ collection of the fathers was and how precious patristic material was preserved in it. Fortunately, a number of these manuscripts are still extant which allow us to make an attempt to put the patristic collection into a wider European context and to make an attempt to draw some conclusions about the main interests of the intellectuals at the late fifteenth century Hungarian Royal Court in acquiring patristic manuscripts for the library. The present paper aims at sketching a short history of the renaissance of the Christian Antiquity in fourteenth and fifteenth century Italy and attempts to place the patristic material of the Corvinian Library in this wider ideological context.